

BİR DEVLET ADAMI OLARAK NİZÂMÜLMÜLK VE ONUN SİYASETNAME Sİ NİZÂMÜLMÜLK AS A STATESMAN AND HIS POLITICAL BOOK

Öz

Bu çalışmada Nizâmülmülk'ün hayatı, Selçuklu Devleti'ne verdiği üstün hizmetleri, Sünni İslam'ın Şii Batıl inançlar karşısında doğru öğrenilip yaşatılması konusunda, vermiş olduğu mücadeleyi anlatılmaktadır. Nizâmülmülk çok iyi eğitim almış, uzun yıllar devletin en alt kademelerinden, en üst kademelerine kadar birçok görevde bulunan ve yaklaşık 30 yıl vezirlik yapmış bir kişidir. Bu bilgi ve tecrübenin sonucunda Nizâmülmülk, hayatının sonuna doğru, Sultan Melikşah'ın isteği üzerine, tavsiye niteliğinde olan bir siyasetname yazmıştır.

Avni ÖZALP *

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

E-posta/E-mail: a.ozalp@gmx.at

Orcid: 0000-0002-0369-7478

Başvuru/Submitted: 18.10.2022

Kabul/Accepted : 20.01.2023

Bu makalenin kapsamı; Nizâmülmülk'ün hayatı ve yazmış olduğu siyasetnamesinin içeriğidir. Makalede araştırılan konu ise bir devlet adamı olarak Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti'nin kalkınmasında üstlendiği roldür. Çalışmadan elde edilen sonuç: Nizâmülmülk'ün hayatı ile eseri olan siyasetnamesinin konusunun özdeş olduğudur. Yani büyük vezir, uzun yıllara dayanan hayat tecrübesi, bilgi birikimi ve devlet tecrübesini halen günümüze ışık tutan siyasetnamesinde toplamıştır. Bunda ötürü siyasetnamede yazılanların, Nizâmülmülk'ün vezirliğini yaptığı Selçuklu Devleti'nde uygulanmış olmasından dolayı, devlet en parlak dönemini yaşamıştır. Bununla birlikte din, hukuk, ekonomi, bürokrasi ve askerî gibi birçok konuları içeren oldukça geniş kapsamlı, tavsiye niteliği taşıyan Siyasetnamenin; tek tip kitap olarak görülmemesi, bunun yerine çok boyutlu bir kitap olarak ele alınması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nizâmülmülk, Siyasetname, Büyük Selçuklu Devleti, Nizamiye Medreseleri, Şiilik-Sünnilik, Melikşah, Alp Arslan.

Abstract

In this study, Nizâmülmülk's life, his outstanding services to the Seljuk State, his struggle to keep Sunni Islam alive against Shiite superstitions are explained. Nizâmülmülk is a person who received a very good education, held many positions from the lowest to the highest levels of the state for many years, and served as a vizier for about 30 years. As a result of this knowledge and experience, Nizâmülmülk, towards the end of his life, wrote an advisory policy at the request of Sultan Melikşah.

The scope of this article; Nizâmülmülk's life and the content of his policy. The subject investigated in the article is the role of Nizâmülmülk as a statesman in the development of the Seljuk State. The result obtained from the study is that the life of Nizâmülmülk and the subject of his work, his policy book, are identical. In other words, the great vizier gathered his long years of life experience, knowledge and state experience in his politics, which still sheds light on the present. For this reason, the state lived its brightest period, since what was written in the policy was applied in the Seljuk State, where Nizâmülmülk was the vizier. In addition to this, it is a very comprehensive and advisory policy that includes many subjects such as religion, law, economy, bureaucracy and military; It has been concluded that it should not be seen as a single type book, but rather as a multidimensional book.

Keywords: Nizâmülmülk, Political Name, Great Seljuk State, Nizamiye Madrasahs, Shiism-Sunnism, Melikşah, Alp Arslan.

Giriş

Geçmişten günümüze birçok devlet ve imparatorluklar kurulmuş ve yıkılmıştır. Bu devlet ve imparatorlukların kurulup, güçlenmesinde ve yıkılmasında birçok şahsiyetin olumlu ya da olumsuz rolü olmuştur. Fakat geçmiş tarih içerisinde öyle şahsiyetler yaşamıştır ki bu şahsiyetler adeta, kendi devletleri başta olmak üzere, içerisinde yaşadığı yüzyıla damgasını vurmuşlardır. Öyle ki bu şahsiyetler yaşadıkları dönemin akışına yön vermekle kalmayıp, kendisinden sonraki dönemlerin seyrini de belirlemişlerdir. Bu sebeple de böyle şahsiyetlerin yaşadığı dönemden sonra ortaya çıkan devletlerin oluşumunda, bu ve benzer şahsiyetlerin etkisi büyük olmuştur. Nizâmülmülk'de bu şahsiyetlerin en önde gelenlerinden biridir.

Nizâmülmülk'ün asıl adı Hasan Bin Ali Bin İshak El Tusi'dir. 1018 yılında Horasan'ın Tus şehrinde dünyaya gelmiştir. Selçuklular döneminde önemli devlet görevlerinde bulunan Nizâmülmülk 1092 yılında vefat etmiştir. Kendisine Nizâmülmülk denmesinin sebebi ise Selçuklular döneminde çok önemli ve üst düzey görevlerde uzun yıllar bulunması ve bu görevleri hak, hukuk ve adaletle yönetmesidir. Dönemin Abbasi halifesi Kaim bin Emrillah, Nizâmülmülk'e çok saygı duyar ve hürmet ederdi. Bu saygınlığın ve hürmetin neticesinde (ve/veya bu sebeple) kendisine mülkün, yani devletin nizamı ve intizamını sağlayan kişi anlamına gelen Nizâmülmülk unvanı bizzat halife tarafından verilmiştir.

Nizâmülmülk 1052 senesine kadar Semerkant, Buhara ve Merv şehirlerinde yaşamıştır. Daha sonra Belh'e gelen ünlü devlet adamı, Çağrı Bey'in valiliğini yaptığı, Ali Bin Şadam'ın danışmanlık hizmetinde bulunmuştur. Nizâmülmülk'ün buradaki başarısını fark eden Çağrı Bey, Nizâmülmülk'ü, oğlu Alpaslan'a kâtip ve danışman olarak tayin etmiştir. Selçuklu sultanı Tuğrul Beyin vefatı sonrasında, Çağrı Bey'in oğulları olan melik Alpaslan ve melik Süleyman arasında uzun süreli taht kavgaları ortaya çıkmadan; Nizâmülmülk, Alpaslan'ı destekleyerek, Alpaslan'ın kısa süre içerisinde tahta geçmesinde büyük rol üstlenmiş, 1064'te de vezir olmuştur. Nizâmülmülk vezirlik yaptığı tüm dönem boyunca, Selçuklu prenslerinin itaat altına alınmasında, önemli taht kavgalarının önlenmesinde ve devletin birliğinin ve bütünlüğünün korunmasında büyük emek ve gayret sarf etmiştir.

Hasan Bin Ali Bin İshak El Tusi'nin, Nizâmülmülk unvanı almasındaki en önemli etmenler; kendisinin uzun yıllar devlet görevinde bulunması, Selçuklu dönemi padişahlarının oğulları arasında çıkan taht kavgalarını iyi yönetmesi, sultan Alparslan ve Sultan Melikşah gibi Selçuklu imparatorluğunun en parlak dönemlerindeki padişahlara vezirlik yapmasıdır. Ayrıca Selçuklular döneminde hiçbir vezire verilmeyen, sadece Nizâmülmülk'e verilen, *Raziu Emir El-Müm'inin* unvanı verilmiştir. Varlıklı bir ailenin iki çocuğundan biri olan Nizâmülmülk, iyi bir eğitim almış ve küçük yaşta da hafız olmuştur. Kendisinin çok iyi bir eğitim almış olması ve uzun yıllar devlet görevinde bulunması, kendisine çok büyük bir tecrübe ve bilgi birikimi sağlamıştır. Teorik olarak iyi bir eğitim alıp, devlet yönetiminde pratik tecrübe kazanan Nizâmülmülk, ortaya kolmuş olduğu SİYASETNAME adlı eseri ile sadece kendi dönemini aydınlatmakla kalmayıp, kendi döneminden sonra günümüze kadar birçok devlet adamı ve düşünürü ufuk açmıştır. Öyle ki Nizâmülmülk'ün yazmış olduğu, Siyasetnameden yaklaşık 400 yıl sonra yazılan, İtalyan düşünür Machevelli'ye ait olan Prens adlı eserin Nizâmülmülk'ten esinlendiği söylenmektedir.

Selçuklu İmparatorluğunun dünyada zirve yaptığı dönemlerde, yaklaşık 30 yıl vezirlik yapan Nizâmülmülk Sünni olup, Şafi mezhebine mensuptur. O yıllar, mezhepler üzerinden çok büyük Sünni-Şiî çatışmalarının yaşandığı yıllardır. Nizâmülmülk o yıllarda Sünniliğin, Şiîliğe galip gelebilmesi için Nizamiye Medreseler'ini kurmuştur. Ehlisünnet inancını ayakta tutmaya yönelik olarak kurulan bu medreseler, İmamı Gazali gibi birçok değerlin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. O yıllarda Bağdat'ta, Horasan'da, Suriye'de, Mısır'da ve Marif'de olmak üzere birçok yerde açılan medrese, Nizamiye Medreseleri'nin ekolüdür (Onur,2018).

Nizâmülmülk; Mısır'daki Fâtımî halifeliği, Şîliği savunduğu için ve Sünniliğin Fâtımîlerin batıl inançlarına galip gelebilmesi için Nizamiye Medreseleri ile birlikte çok büyük çaba göstermiştir. Nizâmülmülk yaşamış olduğu dönemin önde gelen gerek devlet adamı olan gerekse, sözde dini bir örgüt lideri olan Hasan Sabbâh'la iyi ilişkiler kuramamıştır. Sebebi ise Nizâmülmülk'e göre, Hasan Sabbâh Fâtımîler tarafından yönlendirilmekte ve Şîlik ekseninde batıl bir inanıcı savunmaktaydı. Bu sebeple de Nizâmülmülk'e göre Hasan Sabbâh Selçuklu devletini ele geçirme niyeti taşımaktaydı.

Nitekim Nizâmülmülk'ün, Hasan Sabbâh konusundaki düşünceleri doğru çıkmıştır. Hasan Sabbâh, tıpkı Nizâmülmülk'e yaptığı gibi Selçuklu devletini ele geçirmek için devletin birçok üst düzey yetkilisine suikast düzenleyip öldürmüştür. Hasan Sabbâh benzer girişimlere yönelik suikastları Fâtımî Halifeliği'ne de yapmıştır. Yani Fâtımî halifeleri arasında yaşanan taht kavgalarında, Hasan Sabbâh kendisinin istemediği halife adayına (kardeşler arasında) yönelik ölümlere sebebiyet vermiştir.

1092 yılında Nizâmülmülk, Hasan Sabbâh'ın bir müridi tarafından suikast sonucunda öldürülmüştür. Öldürülmeden önce Selçuklu Sultanı Melikşah, Nizâmülmülk 'e devletin işleyişi, devletteki aksaklıklar ve ileriye yönelik ne yapılması gerektiğine dair, bir siyasetname yazmasını tavsiye etmiştir. Nizâmülmülk bu düşünceden yola çıkarak, hem kendi yaşadığı döneme yönelik, hem de günümüz devlet yönetimine yönelik, önce 39 fasıldan oluşan, daha sonra 11 fasıl daha eklenerek, 50 fasıl olan, toplamda da 51 fasıl olarak yayınlanan bir eser ortaya çıkarmıştır (Şimşir, 2015: 71). Bu eserin orijinal dili ise Farsçadır.

Sultan Melikşah'ın, Nizâmülmülk'e böyle bir eser yazdırmasının en önemli sebebi ise Selçuklu devleti büyümüş, gelişmiş ve nerede ise zirve noktasına ulaşmıştır. Bu doyumluluktan dolayı da devlette bir takım zevkü sefa ve aksaklıklar meydana gelmeye başlamıştır. Nizâmülmülk almış olduğu iyi eğitim ve devlet tecrübesi ile hayatının sonuna doğru Siyasetname adlı eserini yazmaya başlamıştır. Eser genellikle hikâye şeklinde anlatılmaktadır. Esere tarihsel açıdan bakıldığında geçmişte yaşanan olayları naklettiği için bir tarih kitabı denilebilir. Veya bürokratik açıdan değerlendirildiğinde, dönemin devlet yapısını konu aldığı için bir kamu kitabı olarak ele alınabilir. Nizâmülmülk iyi bir dini eğitim alıp hafız olduğu için ve Bâtınîlere karşı ehli-sünnet mezhebinin savunduğu için eserinde yoğun bir şekilde hadis ve ayetlere yer vermiştir. Eserinde padişahlık makamına büyük oranda kutsallık atfetmiştir. Yani padişahlığın Allah tarafından verildiğini, seçilen padişahın övülmüş ve yüceltilmiş olduğunu konu almıştır. Eserde bulunan bazı hadislerin sahih olmadığına dair, günümüzde bazı din adamları tarafında görüşler dile getirilmektedir (Nizamoglu, 2014:11).

Hayatı boyunca ilme, sanata, âlimlere ve şairlere büyük önem veren Nizâmülmülk, hem kendi yazmış olduğu Siyasetnamesinde hem de Bağdat, Belh, Nişabur, Basra, Rey, Herat, İsfahan ve Musul gibi şehirlerde açmış olduğu Nizamiye medreseleri yoluyla, Selçuklu Devleti'nin; idari, adli, mali, sosyal, kültürel ve dini alanlar olmak üzere pek çok alanlarda köklü yenilikler ve değişikliklerin oluşumunu sağlamıştır. Selçuklu saraydaki merkezi teşkilatlanmanın İslam esasları çerçevesinde daha kuvvetli bir şekilde yapılanmasını sağlamıştır. Hasan Sabbah gibi bozuk fırkalara karşı ehli sünnet bilgilerinin sistemli bir şekilde öğretilmesinde, Nizamiye medreselerinin katkıları oldukça yüksektir.

1. Nizâmülmülk'e Göre İstihbaratın Önemi

Siyaset kelimesi Arapça kökenli olup, seyis-at bakıcılığı anlamında kullanılmaktadır. Siyaset kelimesinin anlamı, aynı zamanda Batı dillerindeki politika kelimesinin karşılığıdır. Eski Yunan polis devletlerinde, devlet işlerinin idare edilmesi işlevi politika olarak adlandırılmıştı. Müslüman Doğu toplumlarında devletin idaresi ile ilgili olan işler siyaset olarak adlandırılmıştır.

Toplam 51 fasıldan oluşan Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesindeki istihbarat konusu 10. ve 13. fasıllarda *İstihbarat Sahiplerine, Gizli Habercilere ve Memleket işlerinde Tedbir Almaya Dair ve Casuslar Gönderilmesine, Mülkün İyiliği ve Raiyyet İleri için Tedbirler Alınmasına Dair* (Şimşir, 2015:72), başlıkları altında işlenmiş olup, diğer fasıllarda da zaman zaman istihbarat konusuna yer verilmiştir.

Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesinin temel konusu: Bir padişahın ve/veya bir devlet adamının nasıl olası gerektiği, padişahın tebaasındaki halka ve memurlarına nasıl davranması gerektiği işlenmekle birlikte; istihbarat, bürokrasi, savaş ve tarım topraklarının yönetimine dair gerekli bilgiler bulunmaktadır. Nizâmülmülk bu bilgileri ağırlıklı olarak Sünni din ekseninde yoğurarak anlatmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Siyasetname aynı zamanda dini öğretileri pekiştirmeye yönelik, bir din kitabı olarak da ele alınabilir.

Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesini emsallerinden üstün kılan şey, geçmiş milletlerin idarelerinden örnekler vererek bol tarihi malzeme sağlamanın yanında, yaptığı mukayeselerle de Melikşah dönemi Selçuklu Devleti'nin sosyal yapısını açıkça ortaya koymasındır. Vezirin bu eseri yazmaktaki gayesi Selçuklu idaresini olduğu gibi tasvir etmekten öte, zamanın şartlarına ve inanışlarına göre iyi bir devlet nizamının nasıl olması ve başarılı bir hükümdarın neler yapması gerektiğini anlatmasıdır (Eşmeli, 2016: 144).

Nizâmülmülk, sultan Alparslan şehzade iken Alparslan'a şehzadelik yapmıştır. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in çocuğu olmadan vefat etmesi üzerine, Tuğrul beyin kardeşi olan, Çağrı beyin oğulları arasındaki taht kavgası sürecini Nizâmülmülk iyi yönetmiştir. Bu iyi yönetimin sonucunda 1064 yılında Sultan Alparslan tahta tahta çıkmış ve Nizâmülmülk'de onun veziri olmuştur (TRT Avaz, 2019).

İslam tarihinde dönemin sultanlarına ve vezirlerine yönelik, devlet idaresinin nasıl işlemesi gerektiği konusunda, tavsiye niteliğinde olan birçok siyasetname yazılmıştır. Öyle ki Selçuklu sultanı Melikşah'ın Nizâmülmülk'ten yazmasını istediği siyasetnamede olduğu gibi İslam tarihinde birçok sultan ve vezir hem kendisinin eleştirilmesi, hem de devlet yönetimindeki eksiklik ve aksaklıkların ortaya çıkarılması konusunda, kendi dönemlerine dair siyasetnameler yazdırtmışlardır. Bunlar arasında sultanlara yönelik yazılan siyasetnamelerden bazıları Enisü'l-Mülük, Nasihatü'l-Mülük, el-Ahkâmü's-Sultaniyye'dir. Vezirlere yönelik yazılanlar ise; Hadikatü'l-Vüzerâ, Tuhfetü'l-Vüzerâ, Nasihâtü'l-Vüzerâ'dır (Şimşir, 2015: 69).

Bu nedenle dönemim sultanı Melikşah, devletteki sorunların çözümüne yönelik, o dönem devlet yönetiminde uzun yıllar bulunmuş birçok Selçuklu devlet adamına siyasetname yazmaları teklifinde bulunmuştur. Nizamülmülk'ün yazmış olduğu siyasetname ise en beğenileni ve en tutulunu olduğu için günümüze kadar önem ve ehemmiyetini korumuştur. Sultan Melikşah siyasetname yazma konusunda, dönemin devlet adamlarına verdiği görev çerçevesini aşağıdaki sözleri ile belirlemiştir:

Her biriniz memleketimiz hakkında düşününüz ve zamanımızda iyi olan ile olmayanın ne olduğunu, divan ve bargâhımızda o şartları yerine getirmeyenlere veya bizden gizlenmiş olana, bizden önceki padişahların şartlarını yerine getirdikleri bizim tedbir almadığımız hangi meşguliyetleri bulunduğuna bakınız. Selçuklu Sultanları ve başkaları devrinde geçmiş meliklerin her ne kanun ve adetleri varsa, onlar üzerinde düşününüz, açık bir şekilde yazınız ve bize arz ediniz ki, biz onlar üzerinde düşünelim; bundan sonra din ve dünya işlerimizin düzgün yürütmesi için emir verelim; gerçekleştirilmesi gerekeni gerçekleştirelim ve her meşguliyet şartı kendi prensibine göre yürüsün...(Şimşir, 2015:71).

Nizamülmülk eserini yazarken sadece Selçuklu devletinin gelenek yapısına bakarak eserini oluşturmamıştır. Eserin oluşmasında Türk devletlerinin geçmiş gelenek yapıları analiz edilmekle birlikte, Uzak Doğu'dan Hint ve Çin kültürü, Mezopotamya kültürü, Arap kültürü ve Roma

kültürleri kendi devlet yapıları kapsamında sentezlenerek oluşturulmuştur. Böylece Siyasetname oldukça çok geniş bir yelpazenin sentezlenmesi olarak ortaya çıkmıştır (Eşmeli, 2016).

Nizâmülmülk hayatı botunca iki temel siyasi düşünceyi savunmuştur (Öztür, 2019:74).

- Birincisi o zamanın güçlü devletlerinden olan Selçuklu İmparatorluğu ve Abbasi Halifeliği arasında siyasi, ekonomik ve kültürel uyumu sağlamak.
- İkincisi ise İslam'ı ve Selçukluyu yok etmeye yönelik batıl inançlara karşı savaşıdır.

Nizâmülmülk Abbâsî halifelerine karşı çok saygılı olduğu gibi Dârü'l-hilâfe üzerinde de çok etkiliydi. Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah'ı Abbâsî halifeleriyle ilişkilerinin müsbet yönde kanalize edilmesinde de her zaman önemli hizmetlerde bulunmuştur. Sultan ile halife arasında herhangi bir problem, huzursuzluk veya kırgınlık olursa onları çözmek ve gidermek için tarafları her zaman soğukkanlı ve ılımlı hareket etmeye teşvik etmiş ve önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Nizâmülmülk hem Sultan Alp Arslan hem de Sultan Melikşah döneminde iki devlet arasındaki münasebetleri genelde büyük bir uyum içerisinde seyretmesini sağlamış, zaman zaman ortaya çıkan ihtilafları da siyasî dehasıyla halletmeyi başarmıştır. Hilafetle saltanatın uyum içinde çalışmasını siyasetin temeli kabul eden Nizâmülmülk halife ile sultan arasındaki ilişkileri geliştirmeye özel bir önem atfetmiştir. Bu gayretleri ve çalışmaları halifeler tarafından takdirle karşılanmış ve Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillah tarafından kendisine Kıvâmüddeve ve 'd-dîn, razıyyü emîri'l-mü'minîn lakap ve unvanları verilmiştir. Nizâmülmülk de Abbâsî halifelerinin rızasını almaktan çok büyük memnuniyet duyardı. Nizâmülmülk aynı duygu ve düşüncelerle iki hanedan arasındaki siyasi evlilikleri desteklemiş ve bu evliliklerin gerçekleşmesinde bizzat rol almıştır (Özaydın, 2018: 10-11).

Yukarıdaki anlatılanlardan anlaşıldığı üzere Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği arasındaki dostluğun kuvvetlenmesinde üstün rol oynamıştır. Kendisinin o yıllarda üstlenmiş olduğu bu misyon kendisinden sonra gelecek birçok devlet adamına örnek teşkil etmiştir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenmesi yolunda, Anadolu'daki beylikler ile Osmanlı Hanedanı'na mensup kişiler arasında yapılan evliliklerin büyük katkısı olmuştur. İslam dininin doğru bir şekilde öğretilmesi, yaşatılması ve yaygınlaştırılması konusunda da Selçuklu-Abbasi işbirliğinin çok büyük katkıları olmuştur. Bu iki hanedanın dinin öğretilmesi konusunda, birlikte üstün gayret göstermelerinin sonucunda, gerek Mısır- Fâtımîlerine, gerekse Hasan Sabbah ve müritlerine karşı, İslam dinine yapılabilecek olası tahribatların önüne geçmiştir. Bu ve benzer sebeplerden dolayıdır ki Nizâmülmülk, Alparslan tarafından Selçuklu Devleti'ne vezir yapıldıktan sonra, Abbâsî Halifesi el-Kâim bi-Emrillâh kendisine *Nizâmülmülk* devletin nizamı-düzeni lakabını ve/veya unvanını vermiştir (Kesik, 2018: 58).

Bir devletin bekası için o devletin askerî, siyasi, ekonomik ve kültürel dinamiklerinin sağlamlığı ne kadar önemli ise bunlar içerisinde istihbarat da o derecede önemlidir. Tıpkı günümüzde olduğu gibi geçmişte de devletlerin güçleri kurmuş oldukları istihbarat teşkilat yapıları ile doğru orantılı olmuştur. Eğer bir devletin, başka devletlere yönelik gizli haber alma teşkilatı zayıf ise o devlet dışarıdan gelebilecek her türlü istilaya açık demektir. Bu yüzden devletler kendi yapılarını hem koruyup, hem de ileriye dönük olarak sürdürülebilir kılabilmeleri için oldukça güçlü ve gizli bir istihbarat yapılandırması oluşturmak zorundadırlar. İstihbaratın oluşumu insanlık tarihi kadar eskilere dayanmaktadır. Bu çerçevede istihbaratın tanımı T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne göre aşağıdaki gibidir:

İstihbarat; devlet ve milletlerin varlıklarını korumak ve istikballerini teminat altına almak maksadıyla hasım veya hasım olması muhtemel şahıs, grup ve devletlerin içinde buldukları durumları ile niyet, imkân, kabiliyet ve zaafalarını öğrenme veya rakip ve düşmanların bunları öğrenmesini veya öğrenmek için gönderdiği casusları engelleme faaliyetlerinin tamamını ifade etmek üzere kullanılan genel bir kavramdır (Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2017:5).

Uzun yıllar devlet görevinde bulunan tecrübeli devlet adamı Nizâmülmülk de, konunun önemini çok iyi bildiği için eserinde istihbarata oldukça geniş yer ayırmıştır. Çünkü Nizâmülmülk kendi devletinin batıl inançlar karşısında, Fâtîmî Halifeliği tarafından istila edileceği tehlikesi ile başta Selçuklu sultanları olmak üzere tüm devlet adamlarının bu konuda uyanık olmaları tavsiyelerinde bulunmuştur (Nizamoğlu, 2014:11). Nizâmülmülk'ün istihbarata önem vermesinin sebeplerinden bir diğeri de batıl inanca sahip olan, Hasan Sabbâh ve müritleridir. Hasan Sabbâh ve Nizâmülmülk birbirlerini çok iyi tanımakta ve aynı zamanda birbirlerine rakiplerdir. Bilindiği gibi Hasan Sabbâh kendi ideolojisini Selçuklu tebaasına yaymak için sürekli girişimlerde bulunmuştur. Öyle ki Nizâmülmülk'ü de Hasan Sabbâh'ın müritlerinden birisi öldürmüştür. Nizâmülmülk ise kendisini öldüren bu müridi önceden tanıyor olmasına rağmen, bu mürit takiye yaparak, yani kendisini gizleyerek, Nizâmülmülk'e karşı suikast düzenlemiştir.

Siyasetnamenin ilgili bölümünde konuya ilişkin olarak hükümdarın, ulaşılması gerekli her noktada habercilerinin bulunması gerektiği önemle vurgulanmıştır (Şimşir, 2015:73). Öyle ki Nizâmülmülk, Hz. Ömer'in adalet anlayışında vurgulanan, *Dicle'nin kenarında bir koyunu kurt kapsa, bunun hesabı bizim üzerimizdedir* sözünden esinlenerek, 500 fersahlık mesafede bulunan bir torba samanın telef olması veya oradaki bir tavuğun zarar görmesi durumunda dahi, sultanın gerekli tedbirleri alması ve buna sebep olanların anında cezalandırılması gerektiğini vurgulamıştır (Eşmeli, 2016:142). Bu konuda Selçuklu sultanları arasında en başarılı olanları, eserinde örnek olarak göstererek özellikle Sultan Mahmut'u takdir ettiğini ayrıca belirtmiştir. Bu takdirini ise şu cümleler ile ifade etmiştir: *Sultan Mahmud her yere sahib-i haberler ve münhiler memur etmiştir. Eğer bir kimse birinden bir tavuk çalsaydı, onun haberi olurdu ve onu araştırırdı* (Şimşir Mehmet, 2015:73).

Siyasetnamede istihbarat konusu işlenirken birçok yerde eleştiriye de yer verilmiştir. Örneğin Nizâmülmülk, atabeyi olduğu ve vezirliğini yaptığı, aynı zamanda da tahta çıkmasında kendisinin büyük yardımı dokunduğu sultan Alpaslan'ı istihbarat konusunda gevşek davranmakla eleştirmiştir. Buna binaen eserinde, *Hükümdarın fenalık isteyenlerden gam çekmeyecek ve endişe duymayacak kadar akıllı ve dirayetli olması lazımdır* (Şimşir, 2015:74) sözlerine yer vermiştir.

Nizâmülmülk devletin güvenliğinin sağlanması hususunda, gerek başka millet ve devletlerin casuslarının tespit edilmesi için, gerekse padişahın tüm konularda bilgisinin olabilmesi için yapılması gerekeni ilgili sözü ile vurgulamıştır: *Hiçbir şeyin hiçbir surette gizli saklı kalmaması ve vuku bulan yahut ayyuka çıkan bir meseleye anında müdahale için kulaklarına çalınan her şeyi padişaha ulaştıracak, tacir, seyyah, sûfi, yoksul, sakatatçı kılığında, dört bir yana casuslar salınmalıdır* (Eşmeli, 2016:142). Böylece hem eserin yazıldığı döneme yönelik hem de günümüze yönelik bir devletin iç ve dış tehditler karşısında alması gereken önlemler açıklanırken, aynı zaman da bir devletin istihbarat konusunda hem ulusal hem de uluslararası güvenliğinin nasıl sağlanması gerektiğine değinilmiştir.

İstihbarat toplayabilmek için tüm devletler kendi imkânları ölçüsünde resmî, gayri resmî, meşru ve gayri meşru şartlar altında oldukça geniş yelpazede faaliyetler sürdürmektedirler. Bu çerçevede Nizâmülmülk vakti, zamanı ve mekânına göre, bir devletin imkânları ölçüsünde; her türlü evrakın (ferman, emirname vb.), her türlü elbise, sancak ve bayrağın, her türlü renk, ses, cihaz, sembol ve hayvanların etkin ve verimli kullanılması gerektiğini vurgulamıştır (Şimşir, 2015:74).

Eserinde yoğunlukla adalet ilkesinden bahseden Nizâmülmülk, devletin her kademesinde adaletin tesisi için yapılması gerekenleri hikâye şeklinde, kendi tecrübelerinden alıntılar ile bahsetmiştir. Adaletin sağlanabilmesi için zulümden uzak durulması gerektiğini savunmuştur. Buna vurgu yapmak içinde *mülk küfür ile devam eder fakat zulüm ile devam etmez* şeklinde ünlü sözüne yer vermiştir (Nizamoğlu, 2014:6). Ayrıca hükümdarın gücünün, kuvvetinin ve kudretinin

ne kadar adil olması ile paralel doğrultuda yükselebileceğini dile getirmiştir. Eserinde adaletin inançtan daha öte bir kavram olduğunu ispat etmek için *İnsanlar inançsız yaşayabilirler ama adaletsiz yaşayamazlar. Adalet, devlet erkine yasallık sağlayan tek temel kavramdır. Hükümdar gücünü adil olmasıyla koruyabilir* (Öztürk, 2019:75) sözlerine yer vermiştir.

Harita 1. Büyük Selçuklu Devletinin Sınırları (1040-1157)

Kaynak: TRT Avaz, 2017.

2. Nizâmülmülk'e Göre Devlet ve Padişah İlişkisi

Nizâmülmülk eserinde devlet yönetimi ile ilgili olan siyasi konuları genel olarak üç temel konu etrafında analiz etmeye çalışmıştır. Bunlardan birincisi devletin en üst tepesindeki, en son kararı veren organ olan padişahlık makamını, ikincisi devlette çalışan en üst makamdan en alt makama kadar olan bürokratik kişileri, üçüncüsü ise o dönemde reaya olarak adlandırılan halktır (Canatan, 2009:203).

Siyasetnamede padişahlık ve devlet arasında çok yüksek oranda manevi bir bağ kurulmuştur. Yani devlet için padişahın varlığına manevi bir değer atfedilmektedir. Nizâmülmülk'e göre padişah: övülmüş, seçilmiş bir kişidir yani sıradan bir kişi değildir. Buna istinaden Siyasetnamede padişah *din ve devletin sultanı* olarak adlandırılmıştır. Bu çerçeveden değerlendirildiğinde padişahın meşruiyetinin ilahi olduğu görülmektedir (Nizamoğlu, 2014:5) Günümüz modern devletlerinde iktidarın otoritesinin dayanağı demokrasidir. Yani seçilen güç kullanarak, otorite uygulayan günümüz modern demokratik devletlerinin meşruiyeti, seçimlerden sonra halka dayanmaktadır. Siyasetnamede ise padişah otoritesinin dayanağı ilahidir. Bu durum aynı zamanda monarşi ile yönetilen teokratik devlet geleneğini yansıtmaktadır. Yani Nizâmülmülk'e göre padişah, Allah tarafından halk için seçilir. Bu çerçevede Nizâmülmülk duygu ve düşüncelerini aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

Allah her asır ve zamanda halkın içinden birini seçerek onu padişahlık sanatlarıyla (becerileriyle) övülmüş ve süslenmiş kılar. Dünya işlerinden ve kullarının huzurundan onu sorumlu kılar; fesat, karışıklık ve fitneyi ortadan kaldırır. Onun haşmet ve heybetini insanların gönüllerinde ve gözlerinde genişletince, ondan emin olarak devletin devamını isterler (Canatan, 2009:203).

Bu konuda Nizâmülmülk ile İmamı Gazâlî'nin görüşleri birbirine yakındır. Gazâlî'de padişahın varlığını din ile meşrulaştırarak, padişahı dini bir gereklilikle açıklamıştır. Gazâlî'ye göre: *Din ve sultan iki ikiz kardeştir, din esas ve sultan koruyucudur* (Ocak, 2018:47).

Büyük vezir devletin bekası ve devletin sürdürülebilir bir büyüme ve kalınmasının sağlanabilmesi için padişahın otoritesinin güçlü olması ile birlikte, imajının haşmetli ve yüce olması gerektiğine inanmaktadır. Eğer bir devlet içerisindeki padişahın haşmeti ve imajı ne kadar yüksek oranda ise o devletin düşmanlarının, padişahı aynı oranda korkacaklarını savunmaktadır. Aksi takdirde devletin büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalacağı belirtilmektedir. Bu yüzden Nizâmülmülk padişahın siyasal iktidarını kuvvetlendirmek, haşmetini, şanını, şöhretini yüceltmek için yapılması gerekenleri aşağıdaki gibi sıralamıştır (Canatan, 2009: 205):

- Devletin sarayında gerçekleştirilen kutlama ve merasim gibi etkinlikler çok önemlidir. Bunların daha görkemli bir şekilde yapılmasına özen gösterilmelidir.
- Padişah hal ve tavırlarında dengesiz ve ölçüsüz hareket etmemelidir. Mümkün olduğu kadarıyla en doğru yolu izlemeye çalışmalıdır.
- Padişah halkına karşı cömert olmakla birlikte, ikramları bol olmalıdır.
- Devletin üst düzey görevlerindeki bürokratlar (vezirler gibi) hariç, diğer devlet memurları ile padişah gereğinden fazla bir araya gelmemelidir. Aksi takdirde bu kişiler kendi istek ve arzuları doğrultusunda padişahı devlet görevlerinden alıkoyarak meşgul edebilirler.
- Halk ve halkın ileri gelen kişileri ile padişah zaman zaman bir araya gelerek, onlar ile istişare etmelidir. Aksi takdirde halkın sıkıntılarından haberdar olmayan bir padişahın kendisine duyulan saygınlığı (haşmeti yüceliği) azalabilir.
- Saraydaki divan kurulu sık sık padişah adına fermanlar yayınlamamalıdır. Çünkü sürekli olan bir şeye ilgi ve alaka azalmaktadır. Bu yüzden divan kurulunun padişah adına çıkardığı fermanlar çok önemli olan konularda olmalıdır...

Nizâmülmülk eserinde padişahın halkına karşı sorumluluklarının neler olduğunu işlemekle birlikte bir padişahıta bulunması gereken özellikleri de konu almıştır. Buna göre padişahın halkına karşı yerine getirmesi gerekenler ve padişahın özellikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir (Canatan, 2009:206):

- Padişah öncelikle dindar olmalıdır. Bu yüzden büyük vezir, din ve padişahlığı ikiz kardeşe benzetmektedir.
- Padişahın ilim adamları gibi âlimlerle olan dostluğu fazla olmalıdır.
- Padişah zeki, akıllı, kudretli ve cesaretli olmakla birlikte, vermiş olduğu kararlarda aceleci olmamalıdır. Bu yüzden Nizâmülmülk bir padişahın vereceği isabetli bir kararın, güçlü bir ordudan daha önemli olduğuna inanmaktadır.
- Padişah devlet için çok önemli işleri kimseye havale etmemelidir, mümkün olduğu kadarıyla kendisi bizzat ilgilenip yapmalıdır.
- Devletin en alt kademesinden en üst kademesine kadar herkes en ince ayrıntısına kadar denetlenmelidir. Başta vergi memurları olmak üzere işini yapmayan ve/veya kötüye kullanan olduğunda gerekli cezalar verilmelidir.
- Kendilerine İktâ (toprak) verilen sipahiler iyi denetlenmelidirler. Halka zulmedenler varsa gerekli cezalar verilmelidir.

3. Nizâmülmülk'e Göre Devlet İçerindeki Bürokrasinin İşleyişi

Nizâmülmülk'ün devlet bürokrasisi içerisinde en fazla önem verdiği hususlardan biri vergi memurlarıdır. Ünlü vezir verginin vakti zamanında ve kişilerin kendi kazançlarına göre toplanması gerektiğini vurgulamaktadır. Vergi zamanından önce toplanmamalıdır. Aksi takdirde

halk bu durumdan zarar görür ki bunun sonucunda da halkın devlete ve padişaha olan güveni sarsılır. Bu ve benzer aksaklıklar devletin ilgili organları tarafından takip edilmeli ve usulsüzlük yapanlar cezalandırılmalıdır. Gerektiği durumda usulsüz vergi toplayanlar sürgüne gönderilmelidirler (Nizamoğlu, 2014:8). Vergi toplarken hasta, zayıf, öksüz ve yetim olanların durumlarına dikkat edilmelidir. Gerekirse bu durumda olanlara yardım edilmelidir. Vezir başta vergi memurları olmak üzere tüm memurlara istinaden görüş ve önerilerini şöyle dile getirmektedir. *O halde padişah, hiçbir zaman memurlarının durumundan gafil olmamalı, devamlı onların hal ve durumlarını kontrol etmeli, onlardan zulüm ve hıyanet zuhur ederse, hiç yerlerinde tutmayıp, azletmelidir* (Canatan, 2009:209).

Devlette görev alacak memurların liyakatine önem veren Nizâmülmülk. Bu memurların kesinlikle Müslüman olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Yahudi, Hıristiyan gibi Bâtınî inançlara sahip olanların devlet makamlarında göreve getirilmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Ömrünün son dönemlerine doğru siyasetnamesini yazan Nizâmülmülk, bu dönemlerde devlet kademelerinde Bâtınî inançlı kişilerin sayısının arttığını da belirtmektedir. Fakat ünlü vezire göre devlet büyüyüp güçlendiği için içerisinde bulunduğu zafiyeti fark etmemektedir. Ünlü vezir aynı zamanda Selçuklu sultanlarından Alparslan, Tuğrul, Mesut ve Mahmut dönemlerinde; hiçbir şekilde Hıristiyan, ateşperest gibi Bâtınî inançlara sahip hiçbir kimsenin, bir Türk'ten daha yüksek bir makama gelebilmeye cesaret edemediğini dile getirmektedir (Canatan, 2009:211). Bu yüzden Nizâmülmülk' e göre devlet içerisinde Müslüman olmayan kişilerin sayısının artması devlete yönelik bir tehdit olarak görülmüştür.

Ülke içerisindeki işsizliğin önlenmesine yönelik tavsiyelerin de bulunduğu Siyasetnamede, işsizliğin toplumsal istikrarsızlığa sebebiyet vereceği vurgulanmaktadır. Halkın, devletin imkân ve olanaklarından eşit bir şekilde yararlanabilmesi ve gelir dağılımında adaletin, sosyal yaşamda da nizam ve intizamın sağlanabilmesi için işsizliğin en asgari seviyeye indirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Buna binaen bir işi, bir kişinin yapması gerektiği ve böylece daha fazla kişinin iş sahibi olabileceği vurgulanmakla birlikte, verimliliğin de artırılması gerektiği belirtilmektedir (Eşmeli, 2016:142).

Devlet işleyişi içerisinde bürokrasiye geniş yer verilen eserde diplomasi konusu da yer almaktadır. Bu çerçevede başka devletlere gönderilen elçilere, başka devletlerden gelen elçilerin karşılanmasına dair birçok anlatım bulunmaktadır (Eşmeli, 2016:142). Örneğin padişaha ve/veya devletin işleyişine yönelik ülke içerisinde herhangi bir protesto hareketi düzenlenecek ise bu protestonun saray yakınlarında düzenlenmeyip, saraya uzak bir yerlerde düzenlenmesini önermiştir. Sebebi ise başka ülkelerden gelen elçilerin bu ayaklanma, isyan gibi protesto hareketlerini görmelerinin engellenmesidir. Aksi takdirde başka ülkelerden gelen elçiler bu protesto hareketlerini gördüğünde, devlet otoritesinin zayıf olduğunu ve padişahın imajının halk nezdinde düşük olduğunu düşüneceklerdir.

Nizâmülmülk bir devletin güçlü olabilmesinin en önemli şartlarından birinin güçlü bir ordu kurmaktan geçtiğini daima savunmuştur. Nizâmülmülk'ün saraydaki en büyük rakiplerinden olan Tâcülmlük, Nizâmülmülk'ü zaman zaman devlette çok fazla sayıda ordu bulundurmakla suçlayıp, sultan Melikşah'a şikâyet etmiştir. Tâcülmlük devletteki ordu sayısının 400 binden 70 bine indirilmesini savunmuştur. Bu çerçevede adamları ile birlikte sürekli kamuoyu oluşturup Melikşah'ı etkilemeye çalışmışlardır. Bu gelişmeler üzerine Nizâmülmülk, devletteki 400 bin olan asker sayısının 700 bine çıkarılması teklifini sunmuştur. Bu teklife gerekçe olarak (Ocak, 2018:44):

- Birincisi güçlü bir devletin ancak güçlü bir ordu ile ayakta kalıp, varlığını sürdürebileceğini,

- İkincisi ise olası bir durumda işten çıkarılan askerlerin, işsizlik sonucunda başka devletlerin ve başka komutanların himayesine girerek, rakip devletlerin güçlenebileceğini ve bunun sonucunda da Selçuklu devletinin bir beka sorunu ile karşı karşıya kalabileceğini savunmuştur.

Bu sebeple zaman zaman gündeme gelen, ordudan 7 bin asker çıkarılmasına yönelik şu şekilde direnişte bulunmuştur: *Bunlar terzilik, tüccarlık bilmezler, o yüzden başımıza iş açarlar. Bunların vereceği zararı kapatmak için bunlara ödenen maaştan fazlasını ödemek gerekir* (Ocak, 2018:45).

4. Nizâmülmülk'e Göre Din ve Devlet İlişkilerinin İşleyişi ve Bu Çerçeve Nizamiye Medreseleri'nin Önemi

Tarihte Türklerin kurmuş olduğu devletler başta Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere monarşi yapılı, teokrasiye dayalıdır. Bu sebeple devlet yönetiminde dinin etkinliği oldukça fazladır. İyi bir din eğitimi almış ve hafız olan Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesinde de dinin etkinliği apaçık ortadadır. Bu nedenle de birçok konuda dayanak olarak, hadis ve ayetleri kullanmıştır. Eserde verilen hadislerin bazılarının sahih olup/olmaması günümüzde bazı kesimler tarafından eleştirilmektedir (Eşmeli, 2016:144). Bununla birlikte bazı kesimler tarafından da Nizâmülmülk'ün pek dindar olmadığı söylenmektedir. Bu yanlış algının sebebi ise Siyasetnamede; saray içerisinde zaman zaman şarap meclislerinin kurulması gerektiğine dair görüşüdür. Günümüzde şarap içkili sarhoş edici içecek olarak bilinmektedir. Hâlbuki o dönemde, her türlü içecek şarap olarak adlandırılmaktaydı. Yani bu durum içecek meclisi olarak ifade edilmek istenmiştir. Nizâmülmülk sarayda, padişahın şanının ve haşmetinin artması için bu şarap meclislerinin zaman zaman kurulması önerisinde bulunmuştur (Eşmeli, 2016:141).

Nizâmülmülk devletin dini kurallar çerçevesinde yürütülebilmesi için padişahlık makamını din ve devletin başı olarak gördüğünü ifade etmiştir. Bu nedenle padişah iyi bir dini eğitim almış olmalıdır. Bununla birlikte padişah din adamları ile sık sık sohbetler ve toplantılar düzenlemelidir ki yapılan işler ayet ve hadisler çerçevesinde olsun (Eşmeli, 2016: 143). Öyle ki büyük vezir, padişahın bilginler, ihtiyar heyetleri ve din alimleri ile bir araya gelerek, meşveret (istişare) yapmasının vacip olduğunu belirtmiştir (Canatan, 2009: 213). Eserde aynı zamanda Sultan Alpaslan'ın bu ve benzer konulara büyük ehemmiyet verdiği dile getirilmektedir.

Selçuklu Sultanları ilmin ve ulemânın devleti koruyan duvar ve onu ayakta tutan direk mesabesinde olduğunu, ulemânın medeniyetin meşalesi ve ümmetin öncüsü olduğunu idrak etmişlerdi. Bu sebepten ilmî müesseselerin yayılmasına yardımcı oldukları gibi, ilim ehline medrese, hankah ve ribât yaptırıp, ulemâya bol ihsanlarda ve ikramlarda bulundular. Zira bu işin devletin bekası için elzem olduğunu idrak etmişlerdi. Bu yüzden sultanların sarayları ulemâ, şuarâ ve marifet ehliyle dolup taşmaktaydı (Ocak, 2018:37).

Öyle ki günlerden bir gün Sultan Alpaslan Nizâmülmülk ile birlikte bir caminin önünden geçerken, daha önce pekte görülmeyen eski kıyafetli bir insan topluluğuna rastladılar. Bu insanlar sultan Alpaslan'a yönelik saygıda kusur etmedikleri gibi çok fazla iltifat etmeyip hangi her hangi bir istek ve arzuda da bulunmadılar. Bu insanların durumunu gören Alparslan, Nizâmülmülk'e yönelerek bu insanların kim olduğunu sordu? Büyük vezir Sultana söyle cevap verdi: *Bunlar dünyaya meyletmeyen, dünyevî zevklerden hoşlanmayan, fakirlikleriyle iftihar eden ve insanların en şerefli olan ilim yolcuları fakihlerdir* (Ocak, 2018:36), dedi. Cami önündeki insanların hal ve tavırlarından sultan Alpaslan'ın hoşlandığını fark eden, Nizâmülmülk sözlerine şöyle devam etti: Eğer izin verirseniz onlara kalacak bir yer inşa edip, rızıklarını temin edeyim, onlar da ilim tahsiliyle Sultan'ın devletine dua ile uğraşsınlar (Ocak, 2018:36). Bu gelişme üzerine Sultan Alpaslan'dan gerekli izinleri alan Nizâmülmülk ilim erbabına sufilere büyük önem vermiştir. Rivayetlere göre bu olay sonucunda Nizamiye Medreseleri'nin fikri temeli oluşmuştur

(Piyadeoğlu, 2018:128). Bağdat ve Nizamiye Medreseleri kurulduktan sonra bu medreselere bağlanan vakıf gelirleri 60 ile 80 bin dinarı bulduğu rivayet edilmektedir. Ögleki Nizâmülmülk'ün ilim erbabı ve sufilerin daha iyi yetişebilmesi için tek seferde 800 bin dinar vakfettiği belirtilmektedir. O yıllarda eğitim ve öğretim için devlet hazinesinden maaş alan müderrislerin ve ilim erbaplarının sayısının 12 bini bulunduğu söylenmektedir (Ocak, 2018:45)

Rivayetlere göre, Nizamiye Medreselerinin kurulması fikrinin Ebû Said es-Sûfi adında bir kişi tarafından ortaya çıkarıldığı nakledilmektedir. Bu kişi büyük bir medrese kurabilmek için dönemim üst düzey devlet adamları ile iletişime geçmek istemiştir. Nizâmülmülk'ün eğitim ve öğretime büyük önem verdiğini önceden bilen Ebû Said es-Sûfi, Nizâmülmülk'ün yanına gelerek şöyle demiştir: *Ey hâce! Ben sana Medinetü's-selâm'da (Bağdad) büyük bir medrese bina edeyim. Memleketin hiçbir yanında onun bir benzeri olmasın. Senin adın kıyamete kadar dillerde dolaşsın* (Piyadeoğlu, 2018:129). Bunun üzerine Nizâmülmülk bu zata tarif ettiği büyüklükte bir medrese kurabilmesi için gerekli imkânları sağlamıştır. Ebû Said Dicle Nehri kenarında büyük bir arazi yeri belirleyerek, buraya maliyeti 60 bin dinar olan görkemli bir medrese inşa etmiştir. Ebû Said'in, ilk yapılan bu medresenin adını, Nizâmülmülk koyması ile bundan sonra yapılan medreseler de Nizamiye Medreseleri olarak adlandırılmıştır (Piyadeoğlu, 2018:129).

Nizamiye Medreseleri Orta Çağ İslam dünyasının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Bu medreselerin önemi ve etkileri saymakla bitmeyecek kadar çoktur. Fakat bunlar içerisinde en önemlilerini kısaca sıralamak gerekirse, Nizamiye Medreseleri (Piyadeoğlu, 2018:133):

- Halkın doğru ve sağlıklı bilgilendirilip, aydınlatılması konusunda Şafilik ve Sünnilik mezhepleri büyük ilerleme kaydetmiş, böylece Şii-Fâtîmî faaliyetlerinin, halka ve devlete zarar vermesi daha aza indirgenmiştir.
- Bu medreselerden pek çok kişi başta din eğitimi olmak üzere, devletin çeşitli bürokratik kademelerinde görev almak için yetiştirilmiştir. Böylece devletin kadı, hatip, müftü ve müderris gibi personel ihtiyacının büyük bir bölümü buradan karşılanmıştır. Örneğin İmâm Gazzâli gibi büyük din âlimi ve bilim adamları bu medreselerden yetişmiş ve yine bu medreselerde ders vermişlerdir.
- Nizamiye Medreselerini diğer medreselerden ayıran özelliklerden biri de zamanın devletinin (Selçukluların) desteği ile kurulmuş olmalarıdır. Çünkü Nizamiye Medreseleri dışındaki medreseler, daha çok halk desteği ile kurulup, toplanan bağışlar ile ayakta durmaktaydılar. Bu durumda ise çeşitli zamanlarda, eğitim öğretim için gerek müderrislerin, gerekse öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanmasında zorluklar yaşanmaktaydı. Bu sebeple de bu medreseler, bir Selçuklu kurumu olarak da görülmüştür.

Gerek Nizamiye Medreselerinin kurulması yolunda sultan Melikşah tarafından yeterli desteğin sağlanabilmesi için gerekse, bir padişahın dini sorumluluklardan dolayı, halkına karşı vazifelerinin neler olduğu Siyasetnamede şu tavsiyelerle anlatılmaktadır:

Padişaha, din işlerini araştırıp farz ve sünnetleri korumak ve Allah'ın emirlerini yerine getirmek, din âlimlerine hürmet etmek, nafakalarını Beyt'ül-mâldan ayırıp tayin etmek, zâhid ve âbidlere saygı göstermek vaciptir. Bunu şöyle yerine getirir: Din âlimlerini haftada bir veya iki defa sarayına davet eder. Allah'ın emirlerini, Kuran'ı Kerim'in tefsiri ile Hadis-i Nebevi'leri onlardan işitir, yine onların ağzından geçmiş peygamber ve padişahların hikâye ve kıssalarını dinler. Bu durumda gönlü dünya gâilesinden kurtulur, aklını ve kulağını onlara terk ederek münazara yapmalarını emreder. Anlamadığı hususları, olayın tetkikini ve nasıl olduğunu anlayıncaya kadar tekrar tekrar sorar. Hiçbir şeyi içine atmaz. Bir müddet böyle yapınca onun için âdet olur. Çok kısa zamanda İslam'ın temel kurallarını öğrenir ve ezberler. Böylece din ve dünya işlerinin yolu, alınacak doğru tedbirler onca bilindiğinden, hiçbir dinsiz veya bid'at ehli onu doğru yoldan ayıramaz. Kesin görüşlü olup adalet ve cezada

Avni Özalp

isabetli kararları artar. Memleketindeki boş şeylerle uğraşma ve bidatler ortadan kalkar. Elinden büyük işler gelir. Zamanında devletindeki fitne, şer ve fesat unsurları ortadan kalkar. Doğrular kuvvetlenerek bozguncular kaybolur. Dünyada iyi olarak anılır, ahirette kurtuluş bulur, derecesi yükselir ve sayısız nimetlere ulaşır. Zamanın insanları da ilim elde etmeye daha çok çalışır (Biçer, 2013: 264-625).

Böylece Siyasetnamede, bürokrasinin işleyişinde dinin etkinliğinin artırılması ve devlet işlerinde de din adamlarının fikirlerinden yeterince faydalanılması için yoğun çaba gösterilmesi gerektiği ifade edilmekle birlikte, padişahın devleti yönetirken dini öğretilerden şaşmaması gerektiği sıklıkla vurgulanmıştır.

Sonuç

1018 yılında doğan Nizâmülmülk, 1064 yılında Selçuklu Devletine yaklaşık 30 yıl vezirlik yapmıştır. 1092 yılında vefat eden büyük vezir yaşamı boyunca devletin en alt kademesinden olmak üzere en üst kademesine kadar birçok görevlerde bulunmuştur. Selçuklu Devleti'nin güçlenip kuvvetlenmesinde en üst düzeyde rol oynayan devlet adamlarından biridir. Bu çerçevede büyük vezir Selçuklu Devlet teşkilâtındaki bürokrasiye en fazla yön veren kişidir. Nizâmülmülk devletin daha güçlü ve kuvvetli olup, sınırlarının genişletilebilmesi için güçlü ve sayı bakımından fazla olan bir orduya ihtiyaç olduğunu sürekli vurgulamakla birlikte, ordunun dizaynı kutusunda almış olduğu kararlarla, bu düşüncelerini açıkça uygulamıştır. Örneğin Nizâmülmülk'e muhalefet eden çevreler, ordudaki asker sayısının fazla olduğunu sürekli dillendirerek, sultan Melikşah'a ordudaki asker sayısının azaltılması teklifini yapmışlardır. Bu dayatmaları gören Nizâmülmülk asker sayısını azaltmak yerine, çoğaltmayı teklif etmiştir. Güçlü bir devletin güçlü bir ordu ile meydana gelebileceğini savunmuştur.

Büyük vezirin hocalara, ilim ve ulemaya vermiş olduğu önem ve hizmetler sonsuz derecededir. Nizâmülmülk bir devletin hem güçlenebilmesi hem de bu gücünü daim kılabilmesi için büyük ilim adamlarının sürekli yetiştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Nizâmülmülk daha fazla talebe, daha fazla ilim adamının yetişebilmesi için Nizamiye Medreseleri'ni bizzat kendisi kurmuş ve bu konuda devletin her türlü desteğini esirgememiştir. Öyle ki büyük vezir yazmış olduğu Siyasetnamesinde, bir padişahın ilim adamları ile sık sık bir araya gelerek, ilim sohbetleri düzenlemesini ve bu sohbetlerde sürekli müzakere ve meşveret (istişare) yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bundan dolayı da Nizâmülmülk yaşamı boyunca; Şii-Fâtımîlerin, Bâtıl inanç ve düşüncelerle, Sünni-İslam dünyasına zarar vermemeleri için elinden gelen çabayı göstermiştir. Büyük vezir, kendisi Şafi olmasına rağmen Selçuklu Devleti sınırlarında ehlisünnet ve Sünni İslamın herhangi bir tahribata uğramaması için ünlü eseri olan Siyasetnamede bu konulara geniş yer vermiştir.

Toplamda 51 fasıldan oluşan Siyasetname hikâye içerikli, yaşanmış olaylardan alıntılar verilerek anlatılmakla birlikte, birçok hadis ve ayeti de içerisinde barındırmaktadır. Bu eserin yazılmasının temel sebebi Melikşah'ın isteği üzerine; devletin işleyişindeki, eksiklikler, aksaklıklar ve yapılması gerekenlere yönelik bir tavsiye kitabıdır. Hayatının sonlarına doğru Siyasetnameyi yazan Nizâmülmülk, uzun yıllar devlet görevlerinde bulunduğu için üstün tecrübe ve birikimlerini katarak bu eseri meydana getirmiştir. Bu nedenle de eser: geçmiş ile Selçuklu Devleti'nin o günkü dönemini kıyaslamakla birlikte, devlet içerisindeki problemleri ve çözüm yollarını konu almaktadır. Buna göre eserde bir padişahın nasıl olması gerektiği, halkına nasıl davranması gerektiği, ilim ve ulema ehli ile olan ilişkilerin nasıl yürütülmesi gerektiğini içermekle birlikte, devletteki bürokratik işlemler, devlet din ilişkileri, istihbarat, ordunun düzeni ve toprak sisteminin nasıl işletilebileceğine dair konular vardır.

Oldukça geniş kapsamlı yazılan bu eserde, din konusuna büyük yer verilip, birçok konunun ayet ve hadislerle açıklanması, padişahın Allah tarafından övülmüş seçilmiş kişi olduğuna dair

beyanatların bulunması, ilk bakışta bu eserin dini bir kitap olduğunu yansıtmaktadır. Fakat eserde İktâ Sistemi olarak adlandırılan, toprak sisteminin nasıl işletileceğine dair önemli bilgiler de bulunmaktadır. Buna göre devletin kendisine toprak verilen iktâ sahiplerinden ne kadar vergi toplaması, vergilerin ne zaman toplanması, iktâ sahiplerinin halka nasıl davranması gerektiği ve bunlara ne kadar mükâfat ve/veya ceza verileceği (usulsüzlük yapmaları durumunda) eserde yer alan konular arasındadır. Bu sebeple eser, devletle halk arasındaki toprak sistemini anlatan bir kitap olarak da tanımlanabilir. Eserde saraya gelen yabancı elçilerin nasıl karşılanacağı, bürokrasideki atamaların nasıl yapılacağı, istihbarat, casusluk ve savaş gibi faaliyetlerin nasıl yapılacağına dair geniş bilgiler de mevcuttur. Bu sebeple de esere bir diplomasi kitabı olarak da bakılabilir. Yani sonuç olarak Siyasetname oldukça geniş kapsamlı birçok konuya yer verdiği için tek tip bir kitap olarak tanımlamak doğru değildir. Bu eser; din, hukuk, ekonomi ve askerî alanlarda birçok konuları kapsayan oldukça geniş kapsamlı, tavsiye niteliği taşıyan çok boyutlu bir kitaptır.

Nizâmülmülk kurmuş olduğu Nizamiye Medreseleri ile Ortaçağ İslam dünyasındaki, şiddetli mezhep çatışmalarının yaşanmasının önüne geçmiştir. Bu uğurda büyük mücadeleler veren ünlü vezir Selçuklu İmparatorluğu'nu yıkmaya çalışan Hasan Sabbâh ve Bâtınîlerin daima karşısında yer almıştır. Bu ve benzer gurupların Şia eksenli Bâtıl inançları karşısında, Nizamiye Medreseleri'nin önemini ve etkinliğini arttırarak büyük başarı sağlamıştır. Nizâmülmülk gerek Bâtınîlere karşı, gerekse Selçuklu Devleti'nin güçlenip bu gücünü daim kılabilmek için Abbasi Halifeliği ile Selçukluların birlikte hareket etmelerini sağlamıştır. Bu çerçevede iki hanedan (Selçuklu-Abbasi) arasında zamana zaman evliliklerin gerçekleşmesine vesile olmuştur. Diğer taraftan da iki haneden arasında çıkan ve çıkabilecek sorunları önceden sezerek önlemler almıştır. Böylelikle Abbasi Halifeliği ile Selçuklu Devleti o yıllarda Sünnî İslam'ın yaşatılmasının temsilcisi olmuşlardır.

Nizâmülmülk engin devlet tecrübesinden ve iyi eğitim almış olmasından dolayı, Selçuklu Devleti'nin büyük savaş ve zaferler kazanmasını sağlamıştır. Büyük vezirin devletine yapmış olduğu hizmetler sadece bunlarla sınırlı olmayıp, devletin yıkılmasına mani olmak için sultanların oğulları ve kardeşleri arasında çıkabilecek taht kavgalarını önceden sezerek, bu taht kavgalarının devlete zarar vermeden atlatılmasını sağlamıştır.

Kaynakça

- Biçer, B. (2013). Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Aralık, 6(16), 263-287.
- Canatan, K. (2009). Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin bir Yorumu Olarak “Siyasetname”-Büyük Devlet Adamı Nizâmülmülk’ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(7), 194-220.
- Eşmeli, B. (2016). *Siyasetnâme, Book of Government. Nizâmülmülk*. (Çev. M. T. Ayar). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, TESAM Akademi Dergisi.
- Kesik, M. (2018). Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmülmülk, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (8),53-81.
- Nizamoğlu, Y. (2014). *Nizâmülmülk, Siyasetname*. SYB 533. <https://www.slideserve.com/herve/n-zam-lm-lk-s-yasetname> (Erişim Tarihi: 11.03.2019).
- Onur, M. (2018, 3 Şubat). *Nizâmülmülk*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=m-qOk4sxKBo&t=351s> (Erişim Tarihi: 06.03.2019).
- Ocak, A. (2018). Nizâmülmülk’ün Dinî ve Fikrî Hayatı. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8(32-52).
- Öztürk, Y. (2019) Büyük Selçuklu'nun. Başbakanı, Nizâmülmülk 999 Yaşında, *Kültür Dünyası*. <http://www.butundunya.com/pdfs/2017/06/073-077> (Erişim Tarihi: 11.03.2019).
- Özaydın, A. (2018). Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Hizmetleri. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (8):1-31.
- Piyadeoğlu, C. (2018). Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (8), 124-135.
- Şimşir, M. (2015). Nizâmülmülk’ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 17 (28): 68-79,2
- TRT Avaz, (2017, 11 Ağustos). Nizâmülmülk, Siyasetname Eserini Neden Yazdı? - Bilgi Ekranı [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=igR0mRx5km8> (Erişim Tarihi: 06.03.2019).
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2017). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat*. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 148, İstanbul.